

РЕФЕРАТ

MAVZU: YOSHLAR SOSIOLOGIYASI

Reja:

1. Yoshlar sosiologiyasi tushunchasi.
2. Yoshlar sosiologiyasining tasnifiy belgilari.
3. Yoshlar potentsiali va ijtimoiy ehtiyoj.

O'zbekiston - yoshlar mamlakati. Yurtimizda istiqomat qiladigan jami aholining 60 foizdan ziyodini 24 yoshgacha bo'lgan yoshlar tashkil etadi. Demograflarning tadqiqotlariga qaraganda, mamlakatimiz aholisining yuqori suratlarda o'sishi yaqin chorak asrda ham davom etadi. 2015 yilga kelib O'zbekiston aholisi 1,5 barobarga ortib, jami 36 million 330 ming kishidan ortishi kutilmoqda. Shu davr mobaynida mehnatga yaroqli aholi soni ham ikki barobarga oshadi va 2015 yilda qariyb 20 million nafar kishini tashkil etadi.

Bu raqamlar faqat yurtimiz aholisining son jihatdan o'sishinagina ko'rsatib qolmay, u navqiron millat sifatida katta intellektual imkoniyatlarga ega ekanini ham namoyon etadi. Ana shu bois ham mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov istiqlolning ilk yillaridayoq «O'zbekiston - kelajagi buyuk davlat» degan g'oyani ilgari surdi.

Milliy mafkuramizning muxtasar shioriga aylangan ushbu so'zlar nafaqat ruhlantiruvchi da'vat, balki amaliy natijaga aylanishi uchun davlat jamiyatning eng faol qatlami bo'lgan yoshlarga katta e'tibor qaratmoqda. «Sog'lom avlod uchun» ordenining ta'sis etilishi, «Kamolot», «Umid», Mirzo Ulug'bek» jamg'armalarining tuzilishi, yoshlar muammolari instituti faoliyatining yo'lga qo'yilishi, O'zbekiston Respublikasining ta'lim to'g'risidagi qonuni, kadrlar tayyorlash milliy dasturining qabul qilinishi va qayotga jadal joriy etilayotganligi, Televideniye va radioda maxsus yoshlar kanalining tashkil etilishi kabi faktlar ushbu so'zlarning amaliy isbotidir.

O'zbekiston o'z istiqbolini yoshlarda ko'rishi sosiolog olimlar oldiga ham ulkan vazifalarni qo'yadiki, bu sharaflı yumush jamiyatimizdagi muhim ijtimoiy qatlamning ijtimoiy qiyofasi, tavsifini, fe'li, orzu-niyatlari haqida doimo boxabarlikni ta'minlashdan tashqari ular faoliyatini optimallashtirish, ezgulikka yo'naltirib turish, oxir oqibatda esa barkamol avlodni tarbiyalashga hissa qo'shishdan iboratdir. Ularni har tomonlama komil insonlar qilib tarbiyalasakgina, dunyoda O'zbekistonning iqtisodiy, siyosiy o'rni yuksalishiga erishamiz. Shu bois yurtboshimiz «biz iste'dodli, fidoyi bolalarimizga, farzandlarimizga bilim va va kasb cho'qqilarini zabt etishi uchun qanot berishimiz kerak» degan edilar. Ta'lim to'g'risidagi qonun hamda kadrlar tayyorlash milliy dasturi o'quv-tarbiya jarayonlarini jaqon standartlari darajasiga ko'tarish, ta'lim, zamonaviy pedagogika va axborot texnologiyalari bilan birga zamonaviy psixologiya va sosiologiya fani yutuqlarini amalda uyg'un qo'llashni taqozo etadi. Tarbiyaning bosh maqsadi jamiyatda ongli hayot kechirish yuksak madaniy-intellektual hamda farovon muhitni tarkib toptirishga mo'ljallangandir. Ta'lim tizimidagi yangi milliy modelimiz jamiyatdagi potentsial kuchlarni ro'yobga chiqarishga mo'ljallangan. Ta'lim jarayoniga davlatning katta e'tibori, ko'plab sarmoyalar sarflanishi mamlakatimizda aholining yalpi komillik yo'liga chiqib olishiga real shart-sharoitlar tug'dirmoqda.

Biroq, biror narsadan natija kutishdan avval biz o'sha narsani chuqur anglab, masalaga ilmiy-amaliy yondoshishimiz darkor. Shu jihatdan olganda davlatning yoshlar siyosati, kadrlar tayyorlash milliy dasturi samarasini oshirish uchun ham jamiyatimizdagi yoshlarni o'ziga xos qatlam sifatida chuqurroq o'rganish sosiologiyaning bugungi kundagi dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

Yoshlarning intellektual-ruhiy kamoloti ularning ma'naviy o'z-o'zini anglashi jarayonlari bilan bevosita bog'liqdir. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida yoshlar xarakterida ijtimoiy ideallarning susayib ketishiga yo'l qo'ymaslik muhimdir.

Yoshlarning milliy o'zligini anglash sharoitida ular ijtimoiy manfaatlarini o'rganish hamda nazariy jihatdan tadqiq etish muhim ahamiyatga ega bo'lib, bular quyidagilardir:

- fikrlar xilma-xilligi nuqtai nazaridan mustaqillik sharoitida ijtimoiy manfaatlar mavjud konsepsiyalar orqali taqlil etiladi va zamonaviy sharoitlarga xos bo'lgan qarashlar tarzida ifodalab beriladi;

- ijtimoiy manfaatlarning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni, ahamiyati hamda zamonaviy siyosiy jarayonlarda siyosiy va iqtisodiy manfaatlarni o'zaro uyg'un tarzda o'rganadi;

- ijtimoiy manfaatlar mohiyati, mazmuni hamda jamiyat rivojidadagi o'rni masalalarini sosiologik jihatdan tahlil etadi;

- jamiyatda etnosiyosiy jarayonlarni tahlil etib, ularning millatlararo munosabatlarga ta'sirini hamda milliy manfaatlardagi o'rnini ko'rsatadi;

- etnik manfaatlarning ijtimoiy taraqqiyot va jamiyat rivojidadagi voqeya-hodisalarga o'zaro aloqadorlik dialektikasini o'rganib, ushbu jarayonning jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq xususiyatlarini tahlil etadi;

- jamiyatda ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy omillarning ijtimoiy manfaatlariga ta'sirini o'tkazadi;

- hozirgi davrda ijtimoiy taraqqiyotga xos jarayonlar rivojida etnik manfaatlarning o'sib, milliy va umuminsoniy mazmun kasb etish xususiyatlarini nazariy tadqiq etadi.

Rivojlangan mamlakatlarda sosiologik tadqiqotlar natijalari hukumat va boshqa jamoat tashkilotlari uchun taraqqiyotning muhim dasturiga aylangan XXI asr bo'sag'asida yurtimizda hanuzgacha bu fan o'zining tarixiy muhim mavqeyini egallay olmamapti.

Sosiologiya fani yoshlarni jamiyatdagi ijtimoiy va ruhiy o'ziga xos holatga ega bo'lgan yirik ijtimoiy guruh sifatida o'rganadi. Bu ijtimoiy va ruhiy holatda ularning nafaqat yoshdagi tafovutlari, balki ijtimoiy-iqtisodiy, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy mavqeyi ham o'z ifodasini topadi. Yoshlar deganda, ma'naviy dunyosi shakllanish jarayonida bo'lgan, asosan 16-30 yoshlardagi insonlar tushuniladi.

Biroq, yoshlarning ijtimoiy jihatdan bir-biridan farqlanishi ayrim mutaxassislarni yoshning «yuqori» chegarasini turli guruhlarning ijtimoiy-iqtisodiy va kasbiy sifatleri shakllanishi davomiyligiga qarab aniqlashga undamoqda. Jumladan, yosh ishchining bir kasb boshini qat'iy tutishi asosan 25 yoshlarda amalga oshsa, yosh olim 35 yoshida shakllanib ulguradi. Yosh chegaralari u yoki bu mamlakatdagi mavjud tarixiy sharoit hamda ijtimoiy tuzumga bevosita bog'liqdir. Masalan, bolalar va o'smirlar mehnatini keng qo'llash «yoshlar» deb atalgan qatlamning «pastki» chegarasini ancha quyi yoshdan aniqlashni taqozo etadi.

Ko'pgina mamlakatlarda yoshlikning quyi chegarasi tegishli huquqiy-me'yoriy hujjatlarda yozib qo'yilgan. Mustaqil kasb faoliyati bilan shug'ullanish huquqi va imkoniyatlari, ijtimoiy-siyosiy hayotda qatnashish huquqi, o'z hatti-harakatlari uchun fuqaro sifatida javob berish qobiliyati, nikohga kirish huquqi mana shu quyi chegarani aniqlashni taqozo etadi. G'ozircha bu jahon tajribasida 14-16 yoshni tashkil etadi.

Yoshlar tarkibiga kiruvchi o'quvchilar, talabalar, yosh ishchilar va boshqalar ijtimoiy-ruhiy yaqinligi, qiziqishlarining umumiyliги nafaqat bir mamlakat hududida, balki butun jahon uzra ularning ommaviy chiqishlari, birgalikdagi harakatiga sabab bo'ladi. Yoshlarning mustaqil hayotga qadam qo'yish jarayonidagi murakkabliklar va qarama-qarshiliklar gohida ularning turli shakldagi, jumladan, aksil ijtimoiy (jinoyatchilik, giyohvandlik kabi) noroziliklarini, shuningdek, o'ziga xos yoshlar «madaniyati»ni keltirib chiqaradi. Jamiyatni sinflarga bo'lishni odat qilgan sho'rolar zamonida ayrim mutaxassislar yoshlarni alohida sinf deb qarashga moyil bo'lgan paytlari ham bo'lgan. Biroq, kommunistik mafkura mutaxassislari ham yoshlar jamiyatdagi bir qatlam ekanini e'tirof etishga majbur bo'ldilar.

Bu qatlam a'zolari ma'lum vaqt o'tishi bilan o'zga, yanada barqarorroq ijtimoiy qatlam (masalan, ishchi, ziyoli, kabi) vakiliga aylanadi. Ammo navqiron vatandoshlarimizning yoshi hamda ijtimoiy o'ziga xosligi nuqtai nazaridan uzoq vaqt o'zgarmas qatlamini o'rta-maxsus o'quv yurtlari o'quvchilari, talabalar tashkil etadiki, ular hayot tarzining asosiy qismi o'qish va kelajak hayotga tayyorgarlikdan iboratdir.

Yoshlik - bu axloqiy idealni izlash, maqsadlarni va hayotiy pozitsiyani shakllantirish, kasb tanlash, oilaviy hayotga tayyorgarlik pallasidir. G'ayotga qadam qo'yayotgan yigit-qizlar uchun ular faoliyati ijtimoiy foydali bo'lishigina emas, balki bu faoliyat o'z shaxsiy maqsadlariga, intilishlariga muvofiqligi, hayot rejalarining amalga oshishiga mumkin qadar to'laroq ko'maklashishi ham g'oyat muhimdir.

Jamiyat o'z oldiga mustaqil fikrlovchi erkin shaxsni shakllantirish vazifasini qo'ymoqda. Bu o'z qadr - qimmatini angelaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo'lgan insonlarni tarbiyalash deganidir. Shundagina ongli turmush kechirish jamiyat hayotining bosh mezoniga aylanadi. Prezident Islom Karimov aytganidek, «Shunda odam olomon bo'lib, har lahzada serkaga ehtiyoj sezib emas, aksincha - o'z aqli, o'z tafakkuri, o'z mehnati, o'z mas'uliyati bilan ongli tarzda ozod va hur fikrli inson bo'lib yashaydi. Bunday odamlar uyushgan jamiyatni, ular barpo etgan ma'naviy ruhiy muhitni soxta aqidalar, baqiriq-chaqiriqlar, havoyi shiorlar bilan aslo buzib bo'lmaydi. Ularni o'zlari aql-idrok va qalb amri bilan tanlab olgan hayotiy maqsadlardan chalg'itib ham bo'lmaydi».

Xorijdagi ayrim siyosiy kuchlar jamiyatimizning istiqboli bo'lgan yoshlarimizni o'z ta'siriga olishga urinayotgan ayni zamonda ta'lim-tarbiya tizimimizni, jumladan, sosiologiya fani nazarini yoshlarga qaratishimiz, ular muammolari, o'y tashvishlarini bilib, yoshlar siyosatini ilmiy asosga ko'chirishimiz yuqorida ta'kidlangan ijobiy natijalarni berishi tayin.

Mavzu bo'yicha tayanch atamalar: yoshlar sosiologiyasi, yoshlar tarbiyasi, mustaqil fikrlash.

§3. Deviant xulq-atvor sosiologiyasi

Savollar:

1. Ijtimoiy me'yori va me'yordan chekinishlar.
2. Deviant xulq-atvor turlari.
3. Deviant xulq-atvorning G'arb sosiologiyasida o'rganilishi.
4. Yakka shaxslarda deviant holatlarning namoyon bo'lishiga ta'sir qiluvchi omillar.
5. Ijtimoiy nazorat institutlari.

Jamiyatda o'rnatilgan ijtimoiy me'yorlardan chetga chiqish holatlarini o'rganuvchi deviant xulq-atvor sosiologiyasi O'zbekistonda o'rganilmagan sohadir. Faqat turli soha mutaxassislari deviant xulq-atvorning turli ko'rinishlarini o'z tadqiqot obyektlari doirasida o'rganganlar. Respublika faylasuflari X. Shayxova, o'. Nazarov, M. Xolmatova, N. Komilov (shaxs tarbiyasida ma'naviy-axloqiy tarbiya masalalari), huquqshunoslar A. Qulaqmetov, Y. Karaketov, M. Usmonaliyev (jinoyatchilik, jumladan, o'smirlar jinoyatchiligi masalalari), psixolog olimlar o'. Shoumarov, N. Sog'inov, S. Axunjanova, Z. Qodirova, E. Usmonov, B. Umarov (o'z joniga qasd qilish va jinoyatchilik muammolarining ruhiy-psixologik asoslari), pedagog - olimlar O. Musurmonova, D. J. Sharipovalarning (oilada barkamol shaxsni tarbiyalash hamda giyohvandlik, ichkilikbozlik, chekish kabi illatlarni oldini olish muammolari) olib borgan ilmiy ishlarini shular jumlasiga kiritish mumkin.

Jamiyatda insonlar faoliyati, xatti-harakatlari va xulq-atvorlarini ijtimoiy me'yorlar boshqaradi.

Ijtimoiy me'yori jamiyat boshqaruvining ajralmas qismi bo'lib, shaxs yoki ijtimoiy guruh xulq-atvorini muayyan ijtimoiy muhitga moslashtiruvchi qoidalar majmuidir. Ijtimoiy me'yorning bir necha turlari mavjud bo'lib, huquqiy, axloqiy, diniy hamda urf-odatlariga oid me'yorlar shular jumlasidandir.

Ijtimoiy me'yorning afzalligi shundaki, yoshligidanoq muayyan me'yorlarga moslashtirib borilgan shaxslar ko'pchilik tomonidan qabul qilingan tamoyillar doirasidan chetga chiqmaydi va boshhalardan ham shuni kutadi. Jamiyat taraqqiy etib borgan sari o'rnatilgan me'yorlar ham

eskirib boradi va yangi me'yorlar o'rnatiladi. Yangi me'yorlarni o'rnatish jarayoni jamiyatda o'rnatilgan mavjud me'yorlar doirasini kengaytirish va o'zgartishdan iboratdir.

Jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilmasdan, balki unga to'siq bo'luvchi me'yordan og'ish holatlari ham mavjud bo'lib, sosiologiyada bu narsa «deviantlik holatlari», undan tug'iluvchi xulq-atvorni «deviant xulq-atvor» deb nomlanadi.

Deviant xulq-atvor - jamiyatda o'rnatilgan axloq me'yorlariga mos kelmaydigan insoniy faoliyat yoki xatti-harakat, ijtimoiy qodisa bo'lib, yolg'onchilik, dangasalik, o'g'irlik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, o'z joniga qasd qilish va boshqa ko'plab shu kabi holatlar ushbu xulq-atvor xususiyatlari hisoblanadi. Deviant xulq deganda, quyidagilar nazarda tutiladi:

a) jinoyatchilik. Muayyan davlatda o'rnatilgan qonun va me'yorlarga nisbatan ayrim shaxslarning salbiy munosabati jinoiy faoliyat, mazkur shaxs esa jinoyatchi hisoblanadi.

b) ichkilikbozlik. Bu borada ilmiy adabiyotlarda bir necha tasniflar mavjud: 1) Alkogolni har-har zamonda iste'mol qilish. 2) Alkogolni ko'p iste'mol qilish - spirtli ichimliklarni muntazam, ya'ni haftada bir martadan bir necha martagacha yoki, birvarakayiga o'rtada tanaffus bilan ko'p miqdorda (200 ml. dan oshiq). Bu ko'pincha alkogolizmga olib keladi. 3) Alkogolizm - spirtli ichimliklarga patologik (muttasil) o'rganib qolish bilan tavsiflanuvchi kasallik.

v) giyohvandlik. Giyohvand yoki unga tenglashtirilgan vositalarga doimiy ruju qo'yish va tibbiy ko'rsatmalarsiz iste'mol qilish.

g) fohishabozlik. Fanda rasmiy nikohsiz jinsiy aloqa ikkita turga bo'lib o'rganiladi: 1. Konkubinat - nikohsiz birga yashash. 2. Fohishabozlik - pul uchun o'z tanasini sotish. o'arbda asosan ikkinchisi qoralansada, Sharqda ikkala holatga ham me'yordan og'ish sifatida qaraladi.

Bulardan tashhari, xalqimizda mahalliychilik, urug'-aymoqchilik, boqimandachilik kabi salbiy holatlar ham me'yordan chekinishning diqqatlab ko'rinishlaridan hisoblanadi.

Deviant xulq-atvor bir shaxsning salbiy xulq-atvordan iborat faoliyatini, shuningdek, muayyan guruhning og'ma xulq-atvorlarini ham ifodalovchi tushunchadir.

Ma'lumki, ijtimoiy me'yorlar va ulardan chekinishlar haqidagi qarashlar insonning ijtimoiylashuv jarayoni bilan bir vaqtda paydo bo'lgan. Qadimgi xalqlarning diniy-mifologik tasavvurlari, xususan Misr, G'indiston va Xitoy diniy qonun-qoidalaridagi axloqiy me'yorlar bu sohadagi dastlabki qarashlar edi. Ushbu «qonunlar»da barcha huquqlar insonga xudolar tomonidan beriladi va qonun buzuvchilarni xudolar jazolaydi, deb hisoblangan. Bunday qarashlar dastlab yunon va Rim faylasuflari asarlarida o'z ifodasini topdi.

O'rta asrlarda axloq me'yorlari diniy qarashlar ta'siri ostida rivojlandi va ulardan chekinish diniy nuqtai nazardan baholangan. Yevropada xristian dini barcha sohada hukmronlik qilgan bo'lsa, sharq dunyosida axloqiy-huquqiy me'yorlar va ular haqidagi ta'limotlar islom falsafasi ta'sirida rivojlandi.

XVII-XVIII asrlarga kelib, Yevropada jamiyat rivojining kuchayishi, axloq me'yorlarining xristiancha talablari doirasiga sig'may qoldi. XVIII asr mutafakkirlari ijtimoiy me'yor va undan chekinish muammosini yanada chuqurroq tahlil qildilar. Sh.L. Monteskye, J.J. Russo, Ch. Bekkaria, K. Gelvesiy, D. Didro, P. Golbax, Morelli va Sh. Furyelar o'z ilmiy izlanishlarida ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlarni topishga intildilar.

XIX asr oxirlarida tabiiy fanlarda erishilgan ilmiy yutuqlar ijtimoiy fanlar taraqqiyotiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Xususan, sosiologiyada ijtimoiy me'yordan og'ish holatlarini tushuntiruvchi dastlabki ta'limot, E. Dyurkgeymning «anomiyaga» g'oyasi edi. E. Dyurkgeym fanga o'zi kiritgan «anomiyaga» atamasi orhali qonunchilikni, qonunlarni tan olinmasligi va ularga amal qilinmaslikni tushunadi. Bu g'oyani zamonaviy ilm-fanda P. Solis, M. Klaynerd va boshqalar rivojlantirib kelishmoqda.

Amerika sosiologiyasida katta o'rin tutuvchi ta'limotlardan biri E. Saterlendning differensial alohalar ta'limotidir. Bunga ko'ra, har qanday xulq-atvorga, shu jumladan deviant xulq-atvorga ham o'rganiladi, ya'ni mavjud jamiyat a'zolari tomonidan mazkur xulq-atvor boshhalarga o'rgatiladi.

Deviant xulq-atvor muammolarini tahlil qilishda R. Merton ishlab chiqqan ta'limot sosiologiyada yetakchi o'rin tutadi. E. Dyurkgeymning anomiya g'oyasini rivojlantirib, Merton deviant xulq-atvorga quyidagicha ta'rif beradi: «Deviant xulq-atvor jamiyatda e'lon qilingan qadriyatlar va rasmiy xulq-atvor standartlari bilan aholi xulq-atvor motivlari hamda mavjud imkoniyatlarining bir biriga mos kelmay qolishi natijasidir».

Shaxslarda yuz beruvchi deviant holatlarni paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan uchta omilni ko'rsatish mumkin. Bular shaxs xususiyatlari, muammoli holat va ijtimoiy nazorat institutlari. Aynan mana shu omillar shaxsning qanday faoliyat yuritishini belgilab beradi.

Shaxs xususiyatlarining shakllanishida asosan 3ta omil muhim ahamiyat kasb etadi, bular: 1) Irsiy omillar; 2) Psixofiziologik omillar; 3) Shaxsning bilim darajasi.

Shuningdek, ijtimoiy og'ishlarning yuz berishiga shaxsning qat'iyatli yoki qat'iyatsizligi, prinsipiiallik yoki prinsipsizligi, qoidalarga bo'ysunish yoki bo'ysunmaslik odatlari, biron bir qarorga kela olish imkoniyati, tashqi ta'sirga qanchalik berilishi, irodasi va boshqa shu kabi psixofiziologik holatlari, mi'josi ham katta ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy buzilishlarni o'rganishda muammoli vaziyat muhim ahamiyat kasb etadi. Muamoli vaziyat shunday holatki, u subyektdan yechimini talab qiladi, uning yechimi ijtimoiy me'yorlard ko'rsatilgan bo'lsada, u yoki bu sabablarga ko'ra, ushbu me'yorlarni qo'llash qiyinroq bo'ladi.

Eng katta muammoli vaziyat ziddiyatli holatlarda, ya'ni turli shaxslar yoki guruhlarining manfaatlari bir-birlariga to'qnash kelganda yuz beradi. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, o'z joniga qasd qilishlarning 40%i oilaviy ziddiyatlar oqibatida sodir etiladi.

Ziddiyatli holatlarni yuzaga kelishida ba'zan shaxs xususiyatlari sababchi bo'lsa, ba'zan kichik ijtimoiy guruhlar, oila, mahalla, ishlab chiqarish brigadasi a'zolari, sinfdoshlar orasidagi salbiy munosabatlar sababchi bo'ladi.

Jamiyatda shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi muammoning va uni hal qilish imkoniyatlarining murakkabligi darajasiga ko'ra muammoli holatning to'rtta asosiy holati ko'zga tashlanadi: 1) hеч qanaqa muammo yo'q holat, bunday holat hеч qanaqa qaror qabul qilishni talab qilmaydi; 2) muammo bor, biroq qiyinroq yoki osonroq bo'lsada, uning yechimi ham ijtimoiy me'yorlarda ko'rsatilgan holat; 3) mavjud muammoni subyekt ijtimoiy me'yorlar doirasida hal qila olmaydigan holat; 4) muammoni hеч qanaqasiga hal qilib bo'lmaydigan holat. Ushbu turlicha holatlar keng ko'lamda biridan ikkinchisiga o'tib turadi.

Muammoli holatning mazmuni subyektning individual maqsadlari bilan jamiyat manfaatlari orasidagi maqsadlar va unga erishishning mumkin bo'lgan vositalari orasidagi; faoliyatning kutilayotgan oqibatlari va uning qo'shimcha natijasi (ijobiy yoki salbiy) orasidagi, shuningdek ijtimoiy me'yor talablari va shaxs xususiyatlari orasidagi ziddiyatlarning (ko'pincha o'ylab chiqarilgan) paydo bo'lishidan iboratdir.

Me'yor buzilishlar tizimida ijtimoiy ta'sir jihatlaridan farqlanuvchi qadriyatlarni ajratib tahlil etish o'rindidir. Ijtimoiy ma'naviy zarar darajalarini pastligi va yuqoriligiga ko'ra deviant holatlarning tavsiflanishi ijtimoiy-huquqiy ahamiyatiga ko'ra qonunlar tizimi hamda jamiyat tomonidan qabul qilingan axloqiy tamoyillar orqali amalga oshiriladi. Ushbu tavsiflanish bir necha faktorlarga: deviant xulq-atvorga munosabat bildirayotgan kishiga, qonunbuzuvchining shaxsiga, me'yor buzilish yuz bergan konkret holatga, qonunbuzilish va boshqa sharoitlarning o'ziga xosligiga hamda ahamiyatiga bog'liq bo'ladi.

Jamiyat a'zolari shaxsiy nuqtai nazarlarining shakllanishiga, ularning deviant xulq-atvorga nisbatan ijtimoiy fol munosabatlarini tarkib topishiga tarbiyaviy jarayonlar uchun bevosita mutasaddi shaxslar, tashkilotlar rahbarlarining o'rni va roli kattadir. «Ba'zilarga mumkin - boshhalarga mumkin emas», «qozir yaxshi - ertaga yomon» va shu kabi munosabat holatlarining ikkilamchi fe'l-atvor shaklida, ya'ni parallel standartlar yo'nalishida amal qilishiga izn berish juda xavflidir. Shu boisdan, har qanday holatlarda ham mansabdor shaxslar, turli jamoat tashkilotlari va mehnat jamoalarining rahbarlari, pedagog va tarbiyachilar, qonunni himoya qiluvchi tashkilotlar vakillarining xulq-atvor me'yorlarini buzishi qat'iy qoralanadi.

Deviant xulq-atvor turlariga kiruvchi ichkilikbozlik, giyohvandlik, o'z-o'zini o'ldirishlar bilan bog'liq ijtimoiy illatlarning har biri yuzaga kelishi va ijtimoiy oqibatlariga ko'ra mohiyatan farqli jihatlariga egadir.

Birinchi farq, ijtimoiy zararli odatlarning uzoq davom etishi deviant xulqi turmush tarzining uzviy bo'lagiga aylanib ketishidan iborat bo'ladi. Doimiy oilaviy kelishmovchiliklar, oila va atrof-muhitdan norozilik, ishdagi tushunmovchiliklar va hokazolar - bularning barchasi subyekt ruhiyatini jarohatlaydi hamda u mavjud vaziyatni o'zgartirishga urinadi. Bu o'rinda ijtimoiy institutlardagi kamchiliklar, shu jumladan ziddiyatlar rivojlanishining oldini oluvchi va ularga qarshi kurashuvchi ijtimoiy nazorat tizimlari ham salbiy rol o'ynaydi.

Bularning ikkinchi farqli jiqati yuqoridagi holatlarni hal qilishning ma'lum qiyinchiliklarga egaligidir. Ma'lumki, har qanday holatda ham, ko'p «qurbon» berib bo'lsada, to'g'ri yechimga erishish mumkin. Lekin hamma gap shundaki, subyekt «qurbon» bera oladimi: xotini (yoki eri) bilan ajralib keta oladimi, yangi kasbga ega bo'la oladimi yoki yo'qmi. Qat'iy qarorga kela olmay, ko'pincha subyekt «o'rinbosuvchi» vositalarga, ichkilik va giyohvand moddalarga murojaat etadi.

Bunaqa holatlarning keyingi farqi shundaki, ko'pincha subyekt ularni hal qilishning noto'g'ri yo'llarini tanlaydi. Oilaviy va ishdagi janjallar odatga aylanib qolganda, bundan «qutulishning» noto'g'ri xayoliy yo'llari, ichkilik, giyohvand vositalar va hokazolarga murojaat etiladi. Biroq bu yo'l ziddiyatning chuqurlashuviga va turmush tarzini zararlantiruvchi faktorga olib keladi.

Shaxsning ijtimoiyizasiya jarayoni jamiyatning va atrofdagi odamlarning qat'iy nazorati ostida amalga oshadi. Insonlar bolalarni faqat o'rgatibgina qolmasdan, xulq-atvor me'yoriy talablarining to'g'ri bajarilishini nazorat etishadi va bu bilan ijtimoiy nazorat vakili (agenti) vazifasini bajarishadi.

Agar nazoratni yakka shaxs amalga oshirsa, bu individual tavsifga ega bo'ladi va agar butun bir jamoa, oila, do'stlar, maktab, mahalla (qo'ni-qo'shnilar) tomonidan amalga oshirilsa, ijtimoiy tavsifga ega bo'ladi hamda ijtimoiy nazorat deyiladi.

Ijtimoiy nazorat vakillari insonlar xulq-atvorini boshqarishning eng muhim vositasi bo'lib, deviant xulq-atvorning oldini olishda ham ushbu jamoalarning o'rni katta bo'ladi.

Inson tarbiyasida eng birinchi va eng muhim ijtimoiy nazorat instituti bu - oiladir. Farzand tarbiyasida va barkamol avlodni shakllantirishda sog'lom oila muhitining o'rni kattadir.

«Bola tug'ilgan kundan boshlab oila muhitida yashaydi. Oilaga xos an'analar, qadriyatlar, urf-odatlar bola zuvalasini shakllantiradi. Eng muhimi, farzandlar oilaviy hayot maktabi orhali jamiyat talablarini anglaydi, his etadi».

Inson xatti-harakati, xulq-atvori va faoliyatini ta'lim muassasalari, mahalla, mehnat jamoasi, umumdavlat miqyosida esa, qonunni muhofaza qilish organlari (sud, prokuratura, milisiya) ham nazorat qilib boradi va ushbu shaxsga nisbatan ijtimoiy nazorat institutlari vazifasini bajarishadi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. T.: «O'zbekiston»
2. Karimov I.A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. - «Fidokor» gazetasi, 2000 yil, 8 iyun.
3. Begmatov A. Sosiologiyaga kirish. - Andijon, 1995.
4. Bekmurodov M.B. Sosiologiya asoslari. - T.: Fan. 1994 yil.
5. Jo'rayev S. Yoshlar siyosatiga oid. - T.: O'zbekiston, 1994 yil.
6. Balsevich V.A., Burova S.N., Vodneva A.K. i dr. Semya i molodej: profilaktika antiobshchestvennogo povedeniya. - Minsk: Universitetskoye, 1989.
7. Gilinskiy Ya.I. Tvorchestvo: norma ili otkloneniye? //Sosis// 1990. №2.
8. Dashtamirov S.A. Социальные нормы: гносеологический и социологический анализ. - Baku. 1984.
9. Koen A. Issledovaniye problem socialnoy dezorganizatsii i otklonyayushyegosya povedeniya. V sb.: Sosiologiya segodnya. - M.: 1965.
10. Merton R.K. Socialnaya struktura i anomiya. //Sosis// 1992. №2-3-4.
11. Mixaylovskaya I.B., Vershinina G.V. Трудные ступени: profilaktika antiobshchestvennogo povedeniya.- M.: 1990.
12. Социальные отклонения. Pod общ. red. Kudryavseva V.N. M.: Yurid. lit-ra, 1989.
13. Sosiologiya prestupnosti.-Pod red. B.S. Nikiforova. Per. s angl. M.: Progress, 1966.
14. Foks V. Vvedeniye v kriminologiyu. - M.: 1985.